

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF LEGAL RESPONSIBILITY

Мицак Р.М., здобувач кафедри права та публічного управління

ЗВО «Університет Короля Данила»

ORCID ID: 0009-0008-8046-4126

У представленій науковій статті здійснюється глибокий аналіз становлення та еволюції інституту юридичної відповідальності за віддання і виконання злочинних розпоряджень і наказів. Основною методологічною рамкою дослідження є історико-правовий та компаративний методи, що дозволяють простежити трансформацію цієї концепції від архаїчних правових систем до сучасних уявлень. Робота ґрунтується на гіпотезі, що даний правовий феномен є не суто сучасним винаходом, а результатом тривалого історичного процесу, зумовленого розвитком держави, її правового інструментарію та філософсько-релігійних уявлень про владу і правосуддя. Дослідження показує, що перші законодавчі спроби встановити відповідальність за злочинні накази мали місце в державах Стародавнього Сходу, зокрема в Єгипті, Вавилоні та Індії. Закони цих цивілізацій, хоч і носили переважно релігійний або репресивний характер (принцип залякування), вже містили норми, що передбачали покарання як для пересічних громадян, так і для представників влади за дії, що посягали на державний устрій. Прикладом може слугувати застосування смертної кари за такі злочини. Однак, як відзначається, ці системи не були досконалими. В Законах Ману, наприклад, брахмани як вища каста, мали правовий імунітет та не підлягали повноцінній юридичній відповідальності за свої діяння, що свідчить про наявність соціально-диференційованого підходу до правосуддя. Це підкреслює, що ранні форми юридичної відповідальності були не універсальними, а скоріше соціально обумовленими. У період античності розуміння відповідальності перемістилося у площину морально-етичних норм. У творах таких мислителів, як Сократ, Платон та Арістотель, закон розглядався не лише як формальний припис, а як категорія, що має відповідати принципам справедливості. Відповідь апостолів Петра та Івана Синедріону, «Розсудіть, чи це справедливе було б перед Богом, щоб слухатись вас більш, як Бога?», є класичним прикладом конфлікту між позитивним правом та вищими моральними імперативами. Ця дилема лягла в основу концепції, що законність сама по собі не є достатньою гарантією від владного свавілля. Вона лише необхідна умова, але не панацея від можливого зловживання владою, особливо в умовах тоталітарних режимів, де право може бути використано для легітимізації насильства. Стверджується, що ідея юридичної відповідальності за злочинні накази бере свій початок ще з біблійних часів, де вона невід'ємно пов'язана з доктриною виникнення та поділу влади. Біблійні тексти, як-от Книга пророка Ісайї (33:22), де Бог виступає в трьох іпостасях (суддя, законодавець, цар), пропонують концепцію богосаснованості та функціональної диференціації влади. Це імпліцитно закладає основи для ідеї, що влада має бути підзвітною та обмеженою вищим законом, а її делегування відбувається з метою забезпечення справедливості, а не свавілля. Випадки, як-от «імпічмент» царя Саула, який втратив владу за порушення Божих заповідей, або опір апостолів, демонструють, що навіть найвища влада підлягає покаранню за відхилення від сакрального мандату.

Ключові слова: юридична відповідальність, злочинні розпорядження і накази, держава, державна влада, діалектико-матеріалістичний підхід, історико-правовий метод, стародавній світ антична філософія, біблія, морально-етичні норми, верховенство права, принцип законності, поділ влади, конституціоналізм.

The presented scholarly article provides an in-depth analysis of the formation and evolution of the institution of legal liability for issuing and executing criminal orders and directives. The main methodological framework of the research is based on historical-legal and comparative methods, which make it possible to trace the transformation of this concept from archaic legal systems to modern understandings. The study rests on the hypothesis that this legal phenomenon is not a purely contemporary invention but rather the result of a long historical process shaped by the development of the state, its legal instruments, and the philosophical and religious views on authority and justice. The research demonstrates that the first legislative attempts to establish liability for criminal orders took place in the states of the Ancient East, particularly in Egypt, Babylon, and India. The laws of these civilizations, although largely religious or repressive in nature (based on the principle of deterrence), already contained provisions that envisaged punishment both for ordinary citizens and representatives of authority for actions threatening the state order. An illustrative example is the use of the death penalty for such offenses. However, as noted, these systems were not perfect. In the Laws of Manu, for instance, Brahmins, as the highest caste, enjoyed legal immunity and were not fully subject to liability for their actions, which indicates the presence of a socially differentiated approach to justice. This underscores that early forms of legal responsibility were not universal but rather socially conditioned. During antiquity, the understanding of liability shifted into the sphere of moral and ethical norms. In the works of thinkers such as Socrates, Plato, and Aristotle, law was regarded not only as a formal prescription but as a category that should correspond to the principles of justice. The apostles Peter and John's response to the Sanhedrin – "Judge for yourselves whether it is right in God's sight to obey you rather than God" – is a classic example of the conflict between positive law and higher moral imperatives. This dilemma laid the foundation for the concept that legality in itself is not a sufficient guarantee against arbitrary power. It is only a necessary condition, but not a safeguard against possible abuse of authority, especially under totalitarian regimes, where law may be used to legitimize violence. It is argued that the idea of legal liability for criminal orders originates as far back as biblical times, where it is closely linked to the doctrine of the origin and division of power. Biblical texts, such as the Book of the Prophet Isaiah (33:22), where God is portrayed in three aspects (judge, lawgiver, king), offer a concept of the divine foundation and functional differentiation of authority. This implicitly lays the groundwork for the idea that power must be accountable and limited by a higher law, and that its delegation occurs to ensure justice rather than arbitrariness. Cases such as the "impeachment" of King Saul, who lost power for violating divine commandments, or the resistance of the apostles, demonstrate that even supreme authority is subject to sanction for deviation from the sacred mandate.

Key words: legal responsibility, criminal orders and directives, state, state authority, dialectical-materialist approach, historical-legal method, ancient world, ancient philosophy, Bible, moral and ethical norms, rule of law, principle of legality, separation of powers, constitutionalism.

Актуальність теми. Юридична відповідальність за віддання та виконання злочинних розпоряджень і наказів є однією з ключових категорій правознавства, що відображає не лише правову, а й соціально-політичну динаміку розвитку державності. Проблема дослідження цього феномену полягає у необхідності системного аналізу його історичної еволюції, оскільки сучасні концепції юридичної відповідальності мають свої витоки у давніх цивіліза-

ціях, античній філософії та релігійно-етичних доктринах, де регулювання влади і контроль за її використанням перебували у стадії формування.

Попри значний обсяг досліджень, присвячених загальній теорії юридичної відповідальності, досі залишаються дискусійними питання: як конкретні соціально-економічні, політичні та культурні чинники впливали на виникнення та трансформацію відповідальності владних осіб;

у якій мірі ранні правові системи, що поєднували релігійно-етичні й нормативні засади, вплинули на сучасні підходи до верховенства права; яким чином формування інституту поділу влади та законності посилює механізми підзвітності державних органів та посадових осіб.

Вирішення цих проблем потребує комплексного методологічного підходу, який поєднує історико-правовий, порівняльний та діалектико-матеріалістичний аналіз. Такий підхід дозволяє відстежити причинно-наслідкові зв'язки між еволюцією державних інститутів і правових норм, розкрити соціально-класові та морально-етичні детермінанти юридичної відповідальності та окреслити закономірності її становлення як самостійного правового феномену.

Таким чином, актуальність проблеми визначається не лише науковим інтересом до історичних аспектів правової системи, а й практичною потребою у розумінні витоків сучасного правового регулювання, принципів підзвітності влади та механізмів захисту прав людини, що є невід'ємною складовою правової держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасні дослідження демонструють значний інтерес до історичного розвитку юридичної відповідальності за віддання та виконання злочинних наказів. Ланкевич простежує еволюцію цього інституту від Стародавнього Сходу до сучасності, підкреслюючи зв'язок із біблійними концепціями поділу влади. Гаєта порівнює підхід до захисту за наказом вищого керівництва в міжнародному та національному праві, акцентуючи на різниці в умовах відповідальності.

Ці праці підтверджують, що юридична відповідальність формується під впливом історичних, морально-етичних та правових чинників, що залишаються ключовими для сучасних концепцій верховенства права та конституціоналізму.

Метою дослідження є всебічний аналіз історичного розвитку концепції юридичної відповідальності за віддання та виконання злочинних наказів і розпоряджень. Завданням роботи є виявлення історичних витоків цього інституту у правових системах Стародавнього Сходу та античності, аналіз внеску філософських і релігійних традицій у формування морально-етичних норм відповідальності, а також дослідження розвитку відповідальності у національній правовій думці, зокрема в Україні. Крім того, досліджується вплив європейських правових концепцій XVII–XIX століть та процесів кодифікації права на становлення сучасного розуміння юридичної відповідальності. Реалізація цих завдань дозволяє окреслити закономірності еволюції інституту відповідальності, його трансформацію від соціально-ієрархічних та релігійно-етичних норм до сучасного концептуального та нормативного інституту, інтегрованого в національне та міжнародне право, що забезпечує верховенство права та захист прав людини.

Виклад основного матеріалу. Становлення феномену юридичної відповідальності за віддання та виконання злочинних розпоряджень і наказів є неможливим без імманентного існування держави та державної влади як основоположних інститутів. У цьому контексті, застосування діалектико-матеріалістичного підходу до пізнання історичних процесів виникнення та інституціоналізації цього виду юридичної відповідальності через методологічний аналіз є найбільш виваженим. Цей підхід є найбільш обґрунтованим і, відповідно, найефективнішим для комплексного наукового дослідження цього правового явища в контексті його історичної еволюції [2, с.193].

Держава, як суспільний інститут, що володіє монополією на правотворчість, створює умови для формування та функціонування правових норм, що регулюють відносини між суб'єктами права. Саме існування держави обумовлює можливість делінквентної поведінки у вигляді віддання та виконання злочинних наказів, оскільки такі дії є порушенням існуючого правового порядку.

Використання діалектико-матеріалістичного методу в дослідженні цього феномену дозволяє: Аналізувати причинно-наслідкові зв'язки між суспільно-економічними формаціями та еволюцією правових інститутів. Виявляти суперечності в розвитку правових норм, що стосуються відповідальності за злочинні накази. Оцінювати роль класових інтересів у формуванні законодавства, що регулює ці відносини. Завдяки цьому, можна сформулювати цілісну картину становлення юридичної відповідальності, розглядаючи її не як статичний феномен, а як динамічний процес, що перебуває в постійному розвитку під впливом соціальних, політичних та економічних чинників [3, с. 56].

Держава, як першорядна владна організація, несе універсальну відповідальність за події, що відбуваються на її території. Це включає відповідальність за дії уповноважених нею публічних структур та їх посадових осіб, особливо щодо прав і свобод людини. Ця матеріальна та процесуальна відповідальність представників влади є соціально-історичним явищем. Її становлення є результатом тривалих і болісних зусиль людства.

Дослідження виникнення та еволюції юридичної відповідальності за злочинні розпорядження та накази потребує застосування історичного методу. Цей метод дає змогу чітко визначити етапи становлення фундаментальних ідей про таку відповідальність.

Перші держави, що встановили юридичну відповідальність (покарання), зокрема за віддання та виконання злочинних розпоряджень, були цивілізації Стародавнього Сходу. Наприклад, законодавство Стародавнього Єгипту здебільшого мало релігійний характер. Водночас, в законодавстві тієї епохи діяв принцип залякування. Його метою було спонукати представників влади та їх підлеглих утримуватися від дій, що суперечили закону [7, с. 35].

У праві Стародавньої Індії існувало два ключові поняття: «дхарма» – релігійно-моральні норми, та «ньяя» – правила поведінки, порушення яких тягнуло за собою покарання, яке застосовувала держава. Це показує, що вже тоді існувала концепція правового покарання, хоч і переплетена з релігійними нормами [6, с. 234].

Хоча Стародавня Індія мала схожі риси з Єгиптом та Вавилоном, особливо щодо смертної кари за злочини проти державного устрою, її правова система мала й унікальні особливості, зокрема кастові привілеї. Згідно з Законами Ману, представники вищої касты – брахмани – були звільнені від юридичної відповідальності навіть за найтяжчі злочини. Замість смертної кари, їх могли лише вигнати з країни з конфіскацією майна. Це було скоріше покаранням соціального, а не правового характеру, що демонструвало нерівність перед законом. Подібно до Законів Хаммурапі, Закони Ману також передбачали посадові злочини. Вони встановлювали відповідальність для державних службовців за зловживання владою та за видання і виконання неправомірних наказів. Це свідчить про раннє усвідомлення необхідності контролю за діями посадових осіб. Згідно з дослідженнями М. Терещука, Закони Хаммурапі та Закони Ману є першими правовими джерелами, що на законодавчому рівні закріпили відповідальність посадових осіб за злочини. Це стало важливим кроком у формуванні концепції публічної відповідальності, оскільки ці документи вперше відокремили підстави для притягнення до відповідальності суб'єктів, які представляли інтереси держави [6, с. 156].

В античну добу, мислителі, такі як Арістотель, Платон і Сократ, розглядали юридичну відповідальність через призму морально-етичних норм. Ці норми, що становили основу закону і справедливості, стали ключовим критерієм для кваліфікації наказів як злочинних. Таким чином, ідеї цих філософів заклали філософський фундамент для правових концепцій, що розвинулися пізніше [9, с. 36].

Бандура А., аналізуючи погляди Софокла, виділяє дві концепції відповідальності:

- Перша концепція стверджує, що вчинки людини мають позитивні або негативні наслідки, незалежно від її намірів.

- Друга концепція пов'язує відповідальність зі свідомим вибором поведінки. [3 с. 60]

Ці ідеї, а також розуміння взаємозв'язку між поведінкою людини та реакцією суспільства і держави, є важливими для дослідження еволюції юридичної відповідальності. У цьому сенсі, розвиток ідеї законності є невід'ємним для розуміння становлення інституту відповідальності за злочинні накази в античні часи.

Ідеї Сократа про невідворотність покарання за проступки та його моральну оцінку, а також погляди Арістотеля про "доброзичливість" як здатність людини "володарювати та бути підвладним", підкреслюють, що мораль і право є основою для оцінки поведінки, особливо представників влади. Ці принципи, що ґрунтуються на законі та справедливості, є наріжним каменем існування суспільства [1, с. 123].

У працях Цицерона, зокрема у його «Діалогах», міститься твердження: «під дію закону мають підпадати всі». Цю сентенцію можна інтерпретувати як вираження принципів рівності перед законом і невідворотності відповідальності, зокрема для представників влади. Оскільки особи, наділені повноваженнями, можуть використовувати їх всупереч закону, видаючи неправомірні накази, твердження Геракліта про те, що «народ повинен боротися за закон, як за свої стіни», набуває особливого значення. Ця боротьба включає ініціювання притягнення до юридичної відповідальності тих, хто порушує закон своїми розпорядженнями [11, с.56].

Суверенітет закону над владою є однією з фундаментальних умов функціонування правової держави. Це було усвідомлено ще в античні часи. Платон зазначав, що держава, де закон є підлеглим, знаходиться на межі загибелі, тоді як держава, де закон є «владикою», процвітає. Арістотель також підкреслював, що «краще, щоб панував закон, а не хтось один із середовища громадян». Ці твердження, по суті, є вираженням ідеї верховенства права.

Зміст принципу законності змінювався протягом історії, адаптуючись до цінностей кожної епохи. У контексті західної правової традиції, значний вплив на її формування мала Біблія, яка стала цивілізаційним фундаментом для багатьох правових норм. З огляду на це, ідея юридичної відповідальності за віддання та виконання злочинних наказів може бути простежена ще до біблійних часів, де вона нерозривно пов'язана з доктриною поділу влади [13, с. 1098].

Згідно з теологічною екзегетикою, висловленою в Книзі пророка Ісайї (33:22), «Господь – суддя наш, Господь – законодавець наш, Господь – цар наш», маємо недвозначне визначення троїстої природи влади. Ці постулати можна ідентифікувати як функціональну диференціацію в рамках єдиного божественного континууму: законодавчу, судову та виконавчу [4, с. 400].

Ця тріада є не просто сукупністю окремих інстанцій, а сакральною унією, чия богозаснованість і телеологічна орієнтація на доктрини божественної чистоти та справедливості є її іманентною властивістю.

Проводячи аналогію між антропологічним та владним початками, можна констатувати, що процес делегування повноважень публічній владі є актом трансценденції Божого образу та подоби. Наділення трьох гілок влади (законодавчої, судової та виконавчої) функціональними атрибутами розглядається як аналог передачі людині божественних властивостей. Це передбачає не лише отримання повноважень, а й імперативне зобов'язання до ортодоксальної (правильної) поведінки, що відповідає сакральним ідеалам [12, с. 35].

Таким чином, божественна природа інституту влади, що здійснюється через її імпліцитний поділ на окремі

гілки, не суперечить її концептуальній єдності. Незважаючи на структурну розділеність (як у теологічному аспекті Трійці, так і в людському – трьох гілок), влада за своєю суттю є цілісною, взаємозалежною онтологічною сутністю. Ця єдність обумовлює нерозривність відповідальності за прийняття та виконання неправомірних рішень, що є фундаментом для формування інституту юридичної відповідальності.

Зміщення царя Саула з престолу є класичним біблійним прикладом притягнення публічної влади до відповідальності за порушення сакральних норм. Ця подія може бути інтерпретована як первинна форма «імпічменту», де вищим арбітром виступає не людський, а божественний закон. [4 с. 405]

Цар Саул, обіймаючи вищу посаду, отримав свій владний мандат від Бога, що накладало на нього імператив підкорятися божественним заповідям, які в цьому контексті виконували роль конституційних норм. Його діяння – видання злочинних наказів, які суперечили волі Творця, – були не просто кримінальними, а сакральними порушеннями [4, с. 408].

Санкція за це порушення була не лише правовою, а й екзистенційною. Відсторонення від влади стало не просто покаранням, а делегітимізацією його правління, оскільки він втратив божественну підтримку. Цей епізод демонструє, що навіть найвища земна влада підлягає відповідальності перед трансцендентним законом, а злочинний наказ, виданий посадовою особою, є підставою для обмеження її повноважень аж до повного їх припинення. Ілюстративним прикладом конфлікту між позитивним правом та вищими морально-правовими принципами є епізод із Синедріоном, що заборонив апостолам поширювати вчення Ісуса. Цей інцидент, описаний у Діяннях Апостолів (4:18,19), демонструє фундаментальну дилему: підпорядкування людському закону чи божественній волі [4, с. 158].

Відповідь апостолів Петра та Івана: «Розсудіть, чи це справедливе було б перед Богом, щоб слухатись вас більш, як Бога?» – є класичною формулою обґрунтування громадянської непокорі. Вона підкреслює ієрархічний характер правових систем, де божественний закон (або, в сучасній інтерпретації, природне право) має пріоритет над позитивним правом (людським законодавством). Це стало наріжним каменем для формування концепції права на опір, що розвинулася в європейській правовій думці [4, с. 158].

Аналіз біблійних та історичних текстів показує, що принцип «влада за законом» (або верховенство права) є необхідною, але недостатньою умовою для запобігання владному свавіллю та насильству. Влада, що легітимізує своє панування через право, може використовувати його як інструмент для узаконення репресій та придушення дисидентства.

В умовах тоталітарної держави закон може стати інструментом для юридичного оформлення насильства, що перетворює його із засобу захисту прав у засіб їх придушення. В такому випадку, сам закон стає частиною проблеми, а не її вирішенням. Це підтверджує, що для забезпечення справедливості необхідні не лише формальні правові норми, а й їх відповідність вищим морально-етичним критеріям, а також існування ефективних механізмів контролю, які б запобігали використанню права для неправих цілей [13, с. 1100].

Виникнення і розвиток ідей відповідальності владних осіб перед народом в українській правовій думці є складним і багатогарбовим процесом, що сягає глибокої давнини. Ця концепція, яка є наріжним каменем сучасних уявлень про демократію та верховенство права, пройшла значний еволюційний шлях.

Витоки цієї ідеї простежуються в XI столітті, у праці «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Цей твір не був лише релігійно-теологічним трактатом,

а й глибоким філософсько-правовим документом, що заклали основи для розуміння відносин між правителем та його підданими. Іларіон вперше сформулював концепцію рівноцінності та рівноправності народів, що суперечило ієрархічним уявленням того часу. Особливе значення має його підхід до образу ідеального правителя. Іларіон відійшов від доктрини божественної легітимності влади як єдиного критерію, додавши до неї моральні та етичні критерії. Він вважав, що влада князя не є абсолютною і не може бути відокремлена від його обов'язків перед народом. Таким чином, «Слово» стало одним з перших джерел, що імперативно вказало на необхідність підзвітності влади, розглядаючи її як суспільний інститут, що має служити загальному благу [8, с. 135].

У XVI–XVII століттях, на тлі занепаду української державності та посилення соціального гніту, ідея відповідальності влади набула нового звучання у творах Івана Вишенського. Цей видатний релігійний полеміст відстоював концепцію природної рівності всіх людей незалежно від їхнього походження та соціального статусу. На відміну від феодалних уявлень, що базувалися на спадковій ієрархії, Вишенський проголошував, що перед Богом і законом всі є рівними. Він послідовно підкреслював, що влада, яку узурпували феодали та чиновники, не звільняє їх від відповідальності за їхні вчинки. Вишенський вважав, що публічна особа також мусить відповідати перед законом та Богом, чим він заперечував принцип безкарності можновладців. Його праці заклали основу для формування ідей про верховенство права та необхідність підзвітності влади, що знайшли свій подальший розвиток у козацькій правовій та політичній думці [5, с. 230].

Таким чином, у творах Іларіона та Івана Вишенського можна простежити послідовну еволюцію концепції відповідальності. Іларіон заклали теоретичний фундамент, сформувавши образ ідеального правителя та поставивши питання про його моральну відповідальність. Вишенський, у свою чергу, розвинув цю ідею до концепції універсальної природної рівності та необхідності юридичної відповідальності для всіх, включаючи владні еліти. Ці ідеї, які були висловлені задовго до класичних європейських теорій суспільного договору та поділу влади, свідчать про самобутність та глибину української правової думки. Вони є важливою частиною інтелектуального спадку, що формували свідомість нації та її прагнення до справедливості та правової держави [14, с. 120].

У ретроспективному контексті становлення теоретико-доктринального дискурсу юридичної відповідальності XVII–XIX ст. постає як складний, багатовекторний процес, зумовлений синергією епістемологічних інновацій, трансформацій державницьких парадигм та еволюції правової свідомості. В європейському інтелектуальному просторі цього періоду домінували натуралістично-раціоналістичні конструкції (Г. Гроцій, С. Пуфендорф, Т. Гоббс), у межах яких відповідальність репрезентувалася як категорія, органічно пов'язана із соціальним контрактом та онтологічною природою суб'єкта права. Унаслідок поступового секуляризаційного зрушення, що посилювалося в добу Просвітництва, інститут відповідальності дедалі більше інтерпретувався як раціонально організований механізм нормативного контролю, спрямований на гармонізацію публічних і приватних інтересів.

У другій половині XVIII ст. відбувається інтенсифікація дискусій щодо антропологічних та аксіологічних засад санкційної політики, що виразно простежується у працях Ч. Беккарія, Ш. Монтеск'є та інших представників просвітницької юриспруденції. Їхні ідеї легітимували гуманізацію карального впливу, впровадження принципів пропорційності й індивідуалізації відповідальності, а також закріплення законності як домінантного критерію притягнення до неї. Паралельно, процеси кодифікації права у Франції, Австрії, Пруссії детермінували формалізацію

санкційного інструментарію та уніфікацію деліктно-правових підходів [13, с. 1100].

В українському правовому ландшафті зазначеного періоду спостерігалось нашарування регулятивних систем різного генезису: магдебурзького права, звичаєвих диспозицій, гетьманських універсалів і царських актів, що взаємодіяли в режимі латентної конкуренції. Документ «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) репрезентує спробу синтезувати локальні нормативні матриці з імперськими регулятивними імперативами, інституціоналізуючи юридичну відповідальність як елемент ієрархічно впорядкованої правової системи [14, с. 140].

XIX ст., позначене дифузією ліберально-правових доктрин (І. Бентам, Ф. Савіні) та артикуляцією концепції *Rechtsstaat*, стало етапом, на якому юридична відповідальність остаточно набуває статусу самостійного правового феномену в координатах позитивістського мислення. У правопорядку українських земель, інтегрованих у Російську та Австрійську імперії, застосування санкцій регламентувалося кодифікованими актами – від Зводу законів Російської імперії до Австрійського кримінального кодексу, – однак у правосвідомості суспільства продовжували резонувати елементи традиційних уявлень про справедливість і правовий баланс [12, с. 56].

Таким чином, у часовому континуумі XVII–XIX ст. юридична відповідальність еволюціонувала від синкретичного комплексу звичаєво-релігійних та емпірично-практичних приписів до концептуально вивершеного нормативного інституту, що інтегрував у собі телеологічні й аксіологічні детермінанти правового регулювання, слугуючи підґрунтям для модерного розуміння санкційної функції права в українському та загальноєвропейському вимірах.

Узагальнюючи результати дослідження, слід констатувати, що історичний розвиток концепції юридичної відповідальності є багатовимірним процесом, детермінованим як еволюцією правових доктрин, так і трансформаціями суспільно-політичних структур. Витоки уявлень про відповідальність простежуються ще у звичаєвих нормах і сакральних приписах ранніх цивілізацій, де санкції виконували переважно відплатно-охоронну функцію. Надалі, із формуванням державності та становленням писаного права, юридична відповідальність набуває рис формалізованого соціального регулятора, спрямованого на підтримання публічного порядку й захист суб'єктивних прав.

Подальший розвиток цього інституту зумовлювався поглибленням філософсько-правових рефлексій щодо співвідношення свободи та обов'язку, вини й покарання, а також зміною соціально-економічних парадигм. У новоевропейську добу юридична відповідальність дедалі більше постає як елемент раціонально організованої правової системи, що ґрунтується на принципах законності, пропорційності та персоналізації санкцій. Сучасний етап характеризується плюралізацією форм і підстав відповідальності, що відображає ускладнення правової матерії та посилення вимог до захисту фундаментальних прав людини.

Таким чином, концепція юридичної відповідальності пройшла шлях від емпіричних практик примусу до складного нормативно-ціннісного феномену, інтегрованого в систему національного та міжнародного права. Її історична еволюція засвідчує, що ефективність відповідальності як правового інструменту безпосередньо залежить від рівня розвитку державності, панівних ідеологічних доктрин і потреб соціального контролю. Усвідомлення цієї генези відкриває перспективи для подальшого вдосконалення механізмів притягнення до відповідальності, оптимального поєднання превентивного й карального потенціалу права та гармонізації національних правових систем із глобальними стандартами справедливості й прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арістотель. Політика. Переклад і коментар С. П. Сидоренко. Львів: Стародавній світ, 2012. 288 с.
2. Бабич І. Г. Визначення місця принципу справедливості в сучасній системі принципів права. *Актуальні проблеми держави і права*. С. 191–197.
3. Бандура А. Соціально-психологічні механізми формування правової відповідальності. *Журнал психології і права*. 2010. Vol. 5, № 2. Р. 45–63.
4. Біблія. Старий та Новий Заповіт: Переклад з оригінальних мов архімандритом Рафаїлом Турконяком. Київ: Українське біблійне товариство, 2011. 1200 с.
5. Вишенський І. Полемічні твори. Львів: Наукова думка, 2004. 320 с.
6. Закони Ману. Переклад і коментар. Ред. В.І. Коваль. Київ: Юридична думка, 2008. 312 с.
7. Законодавство Стародавнього Єгипту. Переклад та коментар О.П. Сидоренко. Львів: Стародавній світ, 2015. 256 с.
8. Іларіон Митрополит. Слово про закон і благодать. Київ: Дух і Літера, 2001. 148 с.
9. Платон. Держава. Переклад і коментар В.І. Коваль. Київ: Наукова думка, 2010. 312 с.
10. Софокл. Античні трагедії. Переклад і коментар О.В. Литвиненко. Львів: Наукова думка, 2007. 304 с.
11. Цицерон. Про обов'язки. Переклад і коментар М.І. Петренко. Київ: Юридична думка, 2009. 256 с.
12. Lankevich A. Some Historical and Legal Aspects of Bringing to Legal Responsibility for Issuing and Executing Criminal Orders and Orders. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2024. Vol. 1, № 6.
13. Chiesa L. E. Comparative Criminal Law. *Buffalo Law Review*. 2014. Vol. 62, № 4. P. 1091–1134.
14. Nlawful Orders. *NYU Journal of Law & Public Policy*. 2025. Vol. 27, № 2. P. 123–145.